

Д. Ч. Чик

Бердянський державний педагогічний університет

**Реконструкція історії у сімейному романі-хроніці
в англійській та українській літературі I-ї половини XIX ст.
(М. Еджворт, Г. Квітка-Основ'яненко)**

Чик Д. Ч. Реконструкція історії у сімейному романі-хроніці в англійській та українській літературі I-ї половини XIX ст. (М. Еджворт, Г. Квітка-Основ'яненко). У статті обґрунтовується думка, що М. Еджворт і Г. Квітка-Основ'яненко стали фундаторами жанрового різновиду сімейного роману-хроніки в англійській та українській літературах. У романах «Castle Rackrent» і «Пан Халявський» показано історичні зміни та трансформації, які відбувалися з дворянськими родинами Ірландії та України у XVIII ст. За жанром твори — сімейні хроніки і не є історичними романами.

Ключові слова: жанр, сімейна хроніка, історичний хронотоп, історизм.

Чик Д. Ч. Реконструкция истории в семейном романе-хронике в английской и украинской литературе I-й половины XIX в. (М. Эджворт, Г. Квитка-Основьяненко). В статье обосновывается мнение, что М. Эджворт и Г. Квитка-Основьяненко стали основателями жанровой разновидности семейного романа-хроника в английской и украинской литературах. В романах «Castle Rackrent» и «Пан Халивский» показано исторические изменения и трансформации, которые происходили с дворянскими семьями Ирландии и Украины в XVIII в. По жанру — это семейные хроники, произведения не являются историческими романами.

Ключевые слова: жанр, семейная хроника, исторический хронотоп, историзм.

Chyk D. Ch. The Reconstruction of History in the Family Novel-Chronicle in English and Ukrainian literatures of the 2nd half of the 19th cent. (M. Edgeworth, H. Kvitka-Osnovianenko). The article substantiates the view that Maria Edgeworth and H. Kvitka-Osnovianenko became the founders of the genre variety of family novel chronicle in English and Ukrainian literature. In the novels «Castle Rackrent» and «Pan Haliavskyi» the authors shows historical changes and transformations that happened to noble families of Ireland and Ukraine in the 18th century. By genre these family chronicles aren't historical novels.

Keywords: genre, a family chronicle, historical chronotope, historicism.

Генезис жанрового різновиду сімейного роману-хроніки в українському літературознавстві розглядався переважно без належної жанрової диференціації. У «Літературознавчій енциклопедії» Ю. Коваліва з-поміж представлених статей про романні жанри цей жанровий різновид окремо не розглядається, однак вирізняються родинні та історичні хроніки в новочасній літературі (як приклад, до родинних хронік зараховано романи «Люборацькі» А. Свидницького, «Buddenbrooks: Verfall einer Familie» Т. Манна та ін.) [6: 563]. У «Літературознавчому словнику-довіднику» новочасні та новітні хроніки не диференційовано, проте їхніх взірців зараховано «Семейная хроника» С. Аксакова, романи «Люборацькі» А. Свидницького, «Вербівчани» А. Іщука та ін. [7:713–714]. Зауважимо, що автори статей пов'язують появу жанрового різновиду сімейної хроніки в українській літературі XIX ст. лише з романом виховання А. Свид-

ницького «Люборацькі» (1861–1862), з чим не можемо погодитися. До жанрового різновиду сімейної хроніки відносимо роман «Пан Халявський» (1839) українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка. Компаративне дослідження цього твору з сімейними хроніками досліджуваного періоду дозволить виокремити не лише збіги, а й відмінності, зумовлені різноманітними чинниками. Таке зіставлення, на нашу думку, можна провести з романом «Castle Rackrent» (повна назва — «Castle Rackrent, an Hibernian Tale. Taken from Facts, and from the Manners of the Irish Squires, before the Year 1782») (1800) ірландської письменниці М. Еджворт. Досі такого зіставлення не проводилось і тому воно є на часі для простеження специфіки постання та типології цього жанрового різновиду у вище зазначених літературах у першій половині XIX ст.

М. Еджворт стала зачинателькою жанру сімейного роману-хроніки як в ірландській,

так і англійській літературі. Її перший роман «Castle Rackrent» приніс молодій письменниці популярність і визнання таких майстрів романного жанру, як, наприклад, Вальтер Скотт. Цей невеликий за обсягом твір широко досліджений у різноманітних аспектах: зокрема, проаналізовано його жанрові та поетикальні особливості, проблемно-тематичні та стильові доміанти тощо. Цей твір часто визначають як перший історичний роман, який вплинув на постання та розвиток цього жанру, зокрема і в творчості вище згаданого шотландського романіста.

Для розуміння жанрової специфіки роману важливим є питання характеристики історичного часу та конструювання історичного хронотопу, яке докладно досі не досліджувалося. Це також дасть змогу простежити у романі «Castle Rackrent» ознаки жанрового інваріанту історичного роману. Зіставлення цього роману та роману «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка в аспекті акцентування зазначеної проблематики допоможе також дати відповідь на питання щодо особливостей їхнього історизму. Досі роман українського письменника переважно розглядався у контексті російської літератури. Так, Є. Сохацька, поряд із І. Панаєвим та В. Сологубом, віднесла більшість російських творів Г. Квітки-Основ'яненка, у тому числі й «Пана Халявського», до початкового етапу «натуральної школи», вбачаючи спорідненість найперше в зображенні побутових деталей провінційного кріпосного дворянства, впливу середовища та виховання на формування особистості [9:16–17]. Зарахування цього твору, а також й інших російськомовних творів письменника, до натуральної школи російської літератури (початковий етап російського реалізму) є природним, якщо взяти до уваги майже постійне прилучення українських письменників першої половини XIX ст. до різних національних літературних канонів.

Дослідження художнього часу романів-сімейних хронік неможливе без урахування історичного часу. М. Ткачук у художньому часі сімейної хроніки вирізняє охоплення кількох десятиліть у темпоральній послідовності для простеження змін у сім'ї, ланцюг причин і наслідків у цих змінах, а також взаємообумовленість образів. Побутовий час у сімейних хроніках є статичним, і, попри наявність соціального різноманіття, немає його становлення [10:294]. Саме дослідження специфіки історичного часу дасть можливість визначити особливості його поєднання з побутовим часом, а також уточнити приналеж-

ність романів Г. Квітки-Основ'яненка та М. Еджворт до жанру історичного роману.

Історичний час пов'язаний із експлікацією таких часових маркерів, які вказують на важливі для поступу країни події. У сімейних хроніках ці ж події стають визначальними для розвитку чи занепаду роду. Письменники чітко визначають час головних подій романів — XVIII ст. — тож описувані факти є ретроспективою з погляду сучасності.

М. Еджворт формулює оригінальну концепцію історизму, яку презентує у вступі до роману. Спершу письменниця виступає проти історичних трактатів, які не приносять користі. Пересічний читач з недовірою сприймає таку деперсоналізовану історію з надзвичайними, хоч і реальними персонажами. Тож М. Еджворт надає перевагу справжнім документам епохи — мемуарам, автобіографіям, щоденникам, приватному листуванню, анекдотам, адже в них можна побачити неприкрашене повсякденне життя. Ці документи мають найбільшу цінність тоді, коли їхніми авторами є звичайні люди, а не знаменитості. Відсутність проникливості, вишуканого стилю чи навіть освіти не віддаляє автора, а навпаки робить його оповідь ширшою. Письменниця дає характеристику оповідачеві — слугі Теді, який правдою служить вже не одному поколінню Рекрентів і нібито дав згоду записати свої спогади для оприлюднення.

Цікаво, що розуміння процесу написання історії М. Еджворт в основному збігається з методологією сучасного напряму дослідження історії — *Alltagsgeschichte*, представники якого зорієнтовані на студіювання всіх складових повсякденного життя звичайних людей, які не «творять» історію, й тому в традиційних працях оминаються увагою дослідників.

Наукову легітимність у професійних колах *Alltagsgeschichte* отримав фактично у 80-х роках минулого століття, довівши спроможність відтворювати історію альтернативним, а не традиційним шляхом. Класичними працями з історії повсякдення стали різнопланові роботи французьких вчених Ф. Арьеса, Ф. Броделя, П. Бурдьє, Ж. Ле Гоффа, М. де Серто та ін., які вважаються представниками різних етапів розвитку школи «Анналів». Цікавим є розуміння історичного часу, висловлене одним із чільних представників і засновників цієї школи М. Блоком. Історичний час для нього не збігається з відтинками часу, а є своєрідною плазмою з певними феноменами, які можуть бути зрозумілі лише в контексті цього середовища [2:18–19]. Подібно ж і в досліджуваних романах ми ба-

чимо аналіз епохи через реконструювання побуту дворянських родів.

Розглядаючи повсякденне життя ірландських дворян XVIII ст. у призмі сприйняття слуги Теді Кверка, письменника є попередником тих сучасних істориків, які реконструюють картину повсякденного життя різних соціальних груп, використовуючи матеріали мемуарів. М. Еджворт займає позицію ретранслятора історичної свідомості представника певної соціальної групи, який одночасно є й виразником національного характеру, і збірним образом типового ірландця століття, що минає. Так само і Г. Квітка-Основ'яненко відтворює повсякденне життя провінційного дворянського роду у XVIII ст.

Деякі дослідники намагалися визначити соціальну тематику роману «Castle Rackrent» домінантною та розглядали цей твір як один з перших зразків соціального роману в європейській літературі. Так, О. Бельський схильний вважати усі романні конфлікти соціальними [1:20], у той же час власне побутові конфлікти заступають соціальні: головними у романі виступає тема звиродніння й занепаду дворянського роду як наслідок накопичення внутрішньо-сімейних дилем, непов'язаних з суспільними процесами. Апогеєм цього занепаду стає банкрутство родини Конді й викуп спритним управителем Джейсоном фамільного замку, проте розглядати цей епілог як ознаку формування нової буржуазії не є виправданим.

Розглянемо спершу особливості історичних подій, які хоча й не стають головними у обраних нами творах, втім саме вони опосередковано і непрямо відтворені у тексті. Більше того, «Castle Rackrent» і «Пан Халявський» містять історичні маркери, які вказують на специфічні особливості епохи. Таким чином, відбувається поєднання уваги до об'єктивного зображення минулого з поетичною фантазією.

Г. Квітка-Основ'яненко на прикладі родини Халявських показує деградаційні процеси, які тривали у козацькій старшині Лівобережної України другої половини XVIII ст. Цей період можна окреслити конкретніше хронологічно, якщо згадати, що 60-і рр. XVIII ст. були поворотним етапом в історії Слобідської України — саме на цей час припало скасування традиційного полково-сотенного ладу та запровадження загальноімперського адміністративно-територіального поділу. На основі козацьких полків — Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського — було сформо-

вано п'ять гусарських [3:7]. Іронічне зображення козацької старшини є також і прихованим схваленням ініційованих у 1765 році реформ імператриці Катерини II, які призвели до повної ліквідації козацької вольниці, майбутньої трансформації козацьких полків у регулярні імперські війська та зрівняння козацької старшини із російським дворянством.

Роялістською є оцінка українського письменника діям російської імператриці та висновкам «Комісії про Слобідські полки» Є. Щербіна, яка підготувала звіт про перевищення повноважень та зловживання полковою старшиною. В історичному нарисі «О слободських полках» Г. Квітка-Основ'яненко підтримує реформування полково-сотенного устрою, яке відбулося завдяки «турботам» Катерини II про «чіткий порядок всіх частин держави» [5:48].

Іронічний модус роману «Пан Халявський» домінує при описі владних козацьких верств і української шляхти, які, хоча й мусять бути за романтичним визначенням героями, провадять епікурейський спосіб життя. У романі детально описано званий бенкет, на якому найпочеснішим гостем є полковник (до речі, у дореформений період полковник на довіреній полку території мав практично необмежену владу в усіх її гілках — законодавчій, виконавчій та судовій). Приготування полковника до прийому викривають схиляння старшини до почестей і розкошів. Спершу за день до бенкету з'являється у будинку козацький почесний караул із сурмами і литаврами. Вказівка на музичні інструменти є також іронічною: литаври для козаків були не лише військовим інструментом, засобом зв'язку, але й одним із клейнодів Запорізької Січі. У романі ж литаври слугують для розваг козаків і дворян. Опис бенкету та його улаштування у романі займає не одну сторінку, як і величезний перелік страв і напоїв. У романі ірландської письменниці також показано розмахи, з яким власники замку Рекрент бенкетують зі своїми гостями.

Цікавою є семіотика поцілунку у романі «Пан Халявський», коли зміна звичного елемента старосвітського етикету вказує на «цивілізаційний прорив» пана полковника: «Маменька на рундуке очень низко поклонилась пану полковнику и, когда он взошел на наш высокий рундук, бросились также, чтобы поцеловать его руку, но он отхватил и допустил маменьку поцеловать себя в уста. Этим начал он давать знать, что недавно был в Петербурге и видел тамошнюю политику» [4:18]. Автор завважує легкість, з якою присутні відки-

дають старосвітські звичаї, щоб замінити їх на запозичені. Цікаво, що звичаї козацької старшини повторювали багато в чому звичаї польської шляхти. Як зауважує дослідник історії козацтва Слобідської України та Лівобережжя XVIII–XIX ст. В. Маслійчук, таке наслідування можна простежити у всіх ділянках життя: «від структури старшинського прошарку (з хоругвою підпрапорних довкола полковника, мов шляхетського магната), соціальних відносин з іншими групами населення (визнання знатності кліру, як і у Речі Посполитій, дозвіл старшинам осаджувати слободи) до побутових дрібниць («польського плаття»)» [8:267]. У творі акцентується не лише на схиланні перед етикетом російських дворян, а й безумовному авторитеті полковника, який вже переорієнтовується на дворянський етикет Російської імперії.

М. Еджворт також виокремлює насамперед негативні ознаки розпаду могутніх у минулому ірландських кланів. Авторка не лише з'ясовує чинники, які підривали багатство і велич ірландських дворян, а й увиразнює специфіку ірландських звичаїв та національного характеру. Виступаючи таким чином поборником ідеї окремішності ірландців, М. Еджворт постійно наголошує на повному нерозумінні сутності ірландського характеру англієцями.

Здавалося б, закритий топос замку Рекрентів обмежує кругозір на перший погляд простакуватого оповідача Теді, який за сімейними проблемами своїх господарів не зауважує подій у країні, які передують Акту про Унію. Щоправда, ці події таки впливають на життя мешканців замку та околиці. Так, старий слуга згадує про «благодійність» дружини сера Мертага, яка в обмін на безкоштовне навчання у школі, вимагає чимало пряжі й навіть отримує безкоштовні станки від так званої Полотняної Ради (the Linen Board) [11:12] (в період активного розвитку полотняної мануфактури в Ірландії це приносило чимало коштів, втім з прийняттям Акту по Унію такі перспективні мануфактури занепали).

Письменниця використовує й інші маркери для означення описуваної доби, зокрема культурно-історичні. У тексті згадується, як місіс Джейн читає «Страждання молодого Вертера» Й. В. Гете [11:44]. Окрім того, що сентиментальний пафос епістолярного роману дисонує із зовсім не щирими почуттями сімейства Конді, він вказує і на часовий простір. Як відомо, після появи цього роману у 1774 року до автора прийшло справжнє європейське визнання і вже через п'ять років

з'являється англійський переклад роману, який імовірно полонив увагу місіс Джейн.

У «Халявському» назви книг також стають вказівкою на епоху. Так, молодий Трушко розмальовує «Логику» вольфіанця Ф. К. Баумайстера (1735) [4:65]. У Російській імперії ця праця у перекладі, як і інші роботи німецького вченого, мала надзвичайний успіх у другій половині XVIII ст., витримала три видання (перше видання — 1760 року), слугуючи незамінною лектурою для опанування азів тогочасної філософії.

Обидва романи є альтернативними версіями історії в авторських візіях. Занепад старовини, яка залишилась у ностальгійних спогадах старшого покоління, представлено таким чином (відповідно до світобачення нараторів), щоб він виглядав логічним наслідком епікурейства й самодурства предків. До того ж, минушина для оповідачів — предмет гордості. Вони неоднозначно стверджують, що колись дворяни були справжніми носіями традиції, а звичаї були гідні наслідування. Теперішнє ж критикується й негативно оцінюється, адже тепер втрачено традиції (які, зрештою, і призвели до звородіння Рекрентів і Халявських). Відповідно до цих поглядів реалізуються «авторські настанови» слуги Теді та Трушка Халявського.

Критика предків у романах часто нищівно висміює й принижує стиль життя дворян, які з позицій сучасного оповідачам життя виглядають ретроgrадами. М. Еджворт, описуючи сера Патріка, зауважує, що той був першим п'яницею в Ірландському королівстві, а гостина в нього тривала цілий рік. Бенкети вимотують його статки, знищуючи також і здоров'я господаря. Його наступник, сер Мертаг, обманом відмовився сплатити борги, а згодом починає вести безліч дорогих судових справ, тож для свого хобі він обдирає своїх орендаторів. Сер Кіт тримає свою дружину під арештом сім років, провадячи розгульне життя. Останні власники фамільного помістя стають банкрутами. Цікаво, що негідна поведінка ірландських лордів не викликає у їхніх друзів, знайомих чи слуг осуду, навпаки — після смерті на їхню адресу лунають найвищі похвали. Тож такі «дикі» звичаї М. Еджворт вважає вже втраченими. Г. Квітка-Основ'яненко вибудовує яскраву картину звичок козацької старшини останніх літ існування Гетьманщини, яка теж сповнена негативу.

Автори показують нівелюються поняття дворянської честі у вельможних родинах. У «Castle Rackrent» сер Кіт гине на дуелі, приводом до якого стала його розпусна і нечесна

поведінка. Його наступник, сер Конді, промотує рештки статку, більше цікавлячись приготуванням пуншу, аніж господарськими справами. Халявський теж нехтує сімейною традицією служити вітчизні. Бенкети, які так подобаються пану полковнику, незаслужено приносять йому чин підпрапорного. Пропозиція стати у майбутньому сотником викликає у нього неймовірний гнів і боягузтво: «Как же получили батенька этот универсал — господи, что тут было! И рассказывать страшно!.. Ногами затопали, начали кричать гневно, как будто в глаза пану полковнику, и даже запенились... После, одумавшись, поехали к пану полковнику и объяснили, что они служат не желают, избегая от неприятеля наглої смерти, и что они нужны для семейства, и что они долго верхом ехать не могут, тотчас устанут, и тому подобных уважительных причин много представили» [4:29]. Відмова робити військову кар'єру викликає зневагу навіть у Трушка Халявського, який зауважує нікчемність здохтої батьком у нечесний спосіб посади.

Таким чином, досліджувані романи «Castle Rackrent» М. Еджворт і «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка не належать до історичної прози. В них діють вигадані персонажі, відсутній відповідний історичний сюжет, але зображено колорит епохи — другої половини XVIII ст. — з акцентуванням на негативних явищах у дворянському середовищі. Попри наявність авантюрного сюжету, в досліджуваних сімейних хроніках історичні маркери слугують лиш знаками епохи — головні персонажі віддалені від знакових історичних подій, вони ніби існують поза основним історичним простором. Фатальні процеси для поступу дворянських родів є локальними, і навряд чи відображали загальні процеси у суспільстві. Увага до реконструкції повсякдення провінційних дворян, до їхнього «приватного життя», наближує твори М. Еджворт і Г. Квітки-Основ'яненка до цінного матеріалу історіографів Alltagsgeschichte.

Література

1. Бельский А. А. Английский роман 1800-1810-х годов : учеб. пособие по спецкурсу для студ. филол. ф-та / Бельский А. А. — Пермь : Пермский гос. ун-т, 1968. — 334 с.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок. — 2-е изд. — М. : Наука, 1986. — 256 с. — (Памятники исторической мысли).
3. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / упорядн. С. Потапенко. — Харків : [Б. в.], 2007. — 496 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський // Збір. творів у 7-ми т. / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко ; [ред. колегія : П. М. Федченко (голова), О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. — К. : Наук. думка, 1978–1981. — Т. 4 : Прозові твори. — 1979. — С. 7–377.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках // Збір. творів у 7-ми т. / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко ; [ред. колегія : П. М. Федченко (голова), О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. — К. : Наук. думка, 1978–1981. — Т. 7 : Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. — 1981. — С. 30–51.
6. Літературознавча енциклопедія : У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — К. : Академія, 2007. — Т. 2 : М (Маадай–Кара) — Я (я-форма). — 624 с. — (Енциклопедія ерудита).
7. Літературознавчий словник-довідник / [ред. рада : Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко]. — 2-ге вид., виправл. і доповн. — К. : Академія, 2007. — 752 с. — (Nota bene).
8. Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. — К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. — Вип. 4. — С. 265–278.
9. Сохацька Є. І. Російська проза Г. Квітки-Основ'яненка / Є. І. Сохацька // Українська мова і література в школі. — 1978. — № 11. — С. 14–18.
10. Ткачук М. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції) : [монограф. дослідження ; наук. ред. і післям. д. філол. н., проф. Р. Т. Гром'яка] / Микола Ткачук. — Тернопіль : [Б. в.], 2003. — 384 с.
11. Edgeworth M. Castle Rackrent ; ed., with an introduction by S. K. Howard / Maria Edgeworth. — Indianapolis–Cambridge : Hackett Publishing Company, Inc., 2007. — 87 p.